

**GLOBALISERING ALS DRAAGGOLF VOOR EEN DUURZAME
ONTWIKKELING VAN HET TUINBOUWCLUSTER:
De Tuinbouwdelta als bijdrage aan de transitie van de Nederlandse
landbouw**

6242

Jos Verstegen,¹ Paul van Seters² en John Grin³

¹ LEI afdeling Plant, Wageningen University and Research Centre

² Globus, Universiteit van Tilburg

³ Afdeling Politicologie, Universiteit van Amsterdam / KSI

Position paper BSIK-voorstel “Procesinnovatie Tuinbouwdelta”
februari 2005

1. Inleiding en probleemstelling

In dit *position paper* willen we aangeven hoe het *Tuinbouwdeltaproject* kan bijdragen aan de noodzakelijke transitie van de Nederlandse landbouw. De tuinbouw is een goed voorbeeld van de modernisering die de Nederlandse landbouw heeft doorgemaakt. Deze kwam eind 19^e eeuw op gang, om het internationale concurrentievermogen van de Nederlandse landbouw een hoognodige impuls te geven. Door technologische innovaties werd de afhankelijkheid van natuurlijke omstandigheden verminderd en werd schaalvergroting mogelijk. Dit leidde tot aanzienlijke productieverhogingen en een betere productkwaliteit tegen lagere kosten. Hierdoor werden en worden de Nederlandse (glas)tuinbouwproducten wereldwijd veel gevraagd en is er in de loop van de tijd rondom de glastuinbouwbedrijven een geavanceerd logistiek complex van veiling-, verpakkings- en handelsbedrijven ontstaan dat zijn gelijke in de wereld niet kent.

Toch heeft deze succesvolle ontwikkeling van de glastuinbouw ook serieuze schaduwzijden. Bijvoorbeeld, het energieverbruik in de Nederlandse glastuinbouw bedraagt ongeveer 80% van het totale energieverbruik in de land- en tuinbouw en 6 à 7% van het totale energieverbruik in Nederland (LEB, 2000). En alhoewel in de glastuinbouw de laatste jaren steeds efficiënter gebruik gemaakt wordt van (fossiele) energie, zijn in deze sector radicale veranderingen nodig om een maatschappelijke “license to produce” te behouden. Ook de land- en tuinbouworganisatie (LTO) geeft aan dat er een trendbreuk nodig is in denken en creëren: de glastuinbouw moet veranderen van een grootgebruiker van fossiele energie naar een potentiële bron van duurzame energie (Arkesteyn-Beckers, 2005).¹

Een ander probleem waarvoor mogelijk nog radicalere veranderingen nodig zijn is het dichtslippen van de glastuinbouwcentra in Nederland. Door de voortschrijdende technologische vooruitgang en de toenemende internationale concurrentie worden glastuinbouwbedrijven steeds groter. Bedrijven met een oppervlakte van meer dan 10 hectare zijn geen uitzondering meer. Het wordt steeds moeilijker om in de tuinbouwcentra in het Westland en rond Aalsmeer bedrijven van deze omvang te realiseren. In de organisatieliteratuur is dit een bekend verschijnsel. Productiecentra c.q. industrieclusters hebben aanvankelijk veel concurrentievoordelen omdat veel gerelateerde en ondersteunende bedrijven dicht bij elkaar zitten, gespecialiseerde kennis en arbeidskrachten aanwezig zijn, de (logistieke) infrastructuur erop toegesneden is en er een grote spin-off aan innovaties is (Porter, 1990). Na verloop van tijd echter komen ook de nadelen nadrukkelijker naar voren, doordat de zogenaamde congestiekosten gaan stijgen (Folta en Baik, 2001). De grondprijzen in het centrum lopen op, personeel is moeilijker te krijgen (of tegen hogere salarissen) en ook de verkeerscongestie kan problemen opleveren. Kortom, de ontwikkelingsmogelijkheden voor de zittende bedrijven verminderen, waardoor het gevaar bestaat dat de bedrijven in het centrum gaan achterlopen op bedrijven buiten het centrum. Een misschien nog wel gevaarlijkere ontwikkeling is dat een dergelijke afnemende voorsprong vaak (te) laat wordt opgemerkt doordat de focus van ondernemers vaak naar binnen gekeerd is (“hier gebeurt het”) en de perceptie van de ondernemers in het centrum is dat de problemen allemaal opgelost kunnen en zullen

¹ Hierbij doelt LTO op het initiatief om een “Kas als Energiebron” te ontwikkelen, waarbij in de zomer warmte “geoogst” wordt en opgeslagen in de bodem om die vervolgens in de winter in de kas te gebruiken en het overschot aan warmte te leveren aan woningen of bedrijven in de omgeving.

worden door nieuwe technologische innovaties (bijvoorbeeld multifunctioneel ruimtegebruik).

Natuurlijk is het zo dat de huidige glastuinbouwcentra nog vele voordelen hebben. Naast de sterke spin-off aan innovaties betekent de ligging nabij bevolkingscentra automatisch ook nabijheid van een goede logistieke infrastructuur (snelwegen, zeehaven, luchthaven, spoorwegen, etc.). Hierdoor is de vraag legitiem of er wel een transitieopgave voor de glastuinbouw is. Om dit te beantwoorden, dient de volgende hypothetische vraag: “Stel dat je via een monsterverbond het gehele glastuinbouwcentrum in het Westland (inclusief kennisinfrastructuur, veilingen en andere gerelateerde industrie) kunt oppakken en bijvoorbeeld in de provincie Zeeland neerleggen, zou dat dan betere mogelijkheden bieden voor verdere ontwikkeling van dit centrum en zijn concurrentiepositie versterken?” Waarschijnlijk zullen velen met een visie op de glastuinbouw deze hypothetische vraag met “ja” beantwoorden. Hiermee is dan in ieder geval aangetoond dat het de moeite waard is om de transitieopgave verder uit te werken. Het argument dat een dergelijke verplaatsing toch nooit te realiseren is, doet hiervoor eigenlijk niet ter zake. Het is juist een kenmerk van transities dat vaste structuren ter discussie worden gesteld. Bovendien, als bovenstaande hypothetische vraag feitelijk aangeeft dat de huidige Nederlandse glastuinbouwcentra (in toenemende mate) onder suboptimale condities opereren, dan is het een kwestie van tijd voordat elders in de wereld onder betere condities een tuinbouwcentrum ontstaat. Kortom, er is een duidelijke noodzaak om deze vaste structuren (ook wel “perverse koppelingen” genoemd) ter discussie te stellen om te kijken in hoeverre een oplossing gevonden kan worden voor de congestieproblemen die optreden in de glastuinbouwcentra.

De uitdaging van een transitie in de tuinbouw is om knippen te zetten in de perverse koppelingen die tot gevolg hebben dat bepaalde radicale veranderingen niet meer worden overwogen, omdat “het toch niet anders kan” of dat verhoging van de productiviteit, ondanks “zuiniger” technologie, leidt tot hoger energieverbruik. Daarvoor zijn niet alleen technologische vernieuwingen nodig (bijvoorbeeld technologie waarmee kassen tot een *leverancier* van energie worden, en andere gewasbescherming via veredeling en biologische preventie en bestrijding). Ook nodig zijn bijvoorbeeld nieuwe partnerschappen tussen tuinders en ketenpartijen, en nieuwe vormen van waardecreatie in de agrologistieke keten die tezamen kunnen helpen om de perverse koppeling tussen dure nieuwe technologieën en schaalvergroting te doorbreken. Deze innovaties moeten zo worden vormgegeven, dat zij op elkaar aansluiten en elkaar versterken. Zo wordt het huidige “locked-in” regime met zijn perverse koppelingen vervangen door één waarin juist zelfversterkende processen met maatschappelijk gewenste effecten worden gerealiseerd: een *systeeminnovatie*, die kan bijdragen aan de gewenste transitie van de Nederlandse landbouw in meer duurzame richting.

In dit paper brengen we eerst de genoemde perverse koppelingen, en hun achtergronden, in kaart in een *analyse van de ontwikkeling van de Nederlandse tuinbouwsector*. Zo verhelderen we welke innovaties op verschillende fronten elkaar kunnen versterken. Daarna volgt een paragraaf over *globaliseringstheorie* en over het *verband tussen globalisering en duurzame ontwikkeling*. Dat leidt tot een tweeledige conclusie, die metaforisch kan worden weergegeven door te stellen dat *globaliseringsprocessen een draaggolf zijn voor duurzame systeeminnovaties*. Aan de ene kant betekent dit dat op duurzame ontwikkeling gerichte innovaties kunnen worden gezien als modulaties van primaire globaliseringsprocessen. Een belangrijke bijdrage daaraan is weggelegd voor een nieuw soort *partnerschappen*, die niet alleen

een zelfstandige bijdrage aan de systeeminnovatie zijn (zie boven), maar ook richting kunnen geven aan afstemming van de verschillende dimensies van de systeeminnovatie, omdat ze bij uitstek passen in de vormen van *governance* die daartoe nodig zijn. Aan de andere kant kunnen globaliseringsprocessen een draaggolf vormen voor de duurzame systeeminnovatie. Op die manier kunnen de samenhangende innovaties die in de beperkte “ruimte-tijd” van het project Tuinbouwdelta worden gerealiseerd, een dynamiek krijgen die verder reikt.

Beide aspecten vergen dat in het project Tuinbouwdelta strategische verbindingen worden gelegd tussen de concrete innovaties onderling, en tussen deze innovaties, veranderingen in het regime en veranderingen op een meer globaal niveau. In de laatste paragraaf geven we aan hoe vanuit onze expertise daaraan kan worden bijgedragen.

2. Ontwikkelingen in het tuinbouwcluster

2.1. Inleiding

Hieronder beschrijven we een aantal relevante ontwikkelingen in het tuinbouwcluster. We doen dit aan de hand van de indeling: geografie en economie; technologie en ecologie; en sociaal-cultureel en politiek. Steeds zullen we kort de ontwikkeling tot nu toe beschrijven en daarbij aangeven waar extrapolatie van deze ontwikkeling tot perverse koppelingen kan leiden. In transitieprocessen kan vervolgens speciale aandacht worden gegeven aan deze perverse koppelingen, aangezien deze vaak aanpassingen van regimes (stelsels van dominante praktijken en regels) dan wel aanpassingen op landschapsniveau (trends en trage, alles overstijgende ontwikkelingen) vereisen.

2.2. Geografie en economie

Van oudsher heeft de meer intensieve landbouw (zoals de glastuinbouw) zich in de buurt van afzetmarkten gevestigd. Al in het begin van de 19de eeuw heeft de Duitse grootgrondbezitter Von Thünen een theorie ontwikkeld die aangeeft waarom dit een logische ontwikkeling is. Hij optimaliseerde daarin agrarisch grondgebruik afhankelijk van de omzet, de productiekosten en de transportkosten (Von Thünen, 1826-1867). Ook in de Nederlandse glastuinbouw is een duidelijke concentratie van bedrijven rondom de dichte bevolkingscentra ontstaan: het Westland nabij Den Haag en Rotterdam; een concentratie van bedrijven nabij Amsterdam (Aalsmeer e.o.) en een concentratie van bedrijven nabij het Roergebied (Venlo e.o.). In de loop der tijd zijn rondom deze glastuinbouwbedrijven clusters ontstaan van aan de tuinbouw gerelateerde bedrijven en instanties (veilingen, verpakkers, kassenbouwers, adviseurs, veredelaars, uitzendbureau's, distributiecentra, etc.). In overeenstemming met Porter's "Diamond of Advantage" hebben deze clusters een sterk concurrentievoordeel opgebouwd omdat er binnen zo'n cluster een grote spin-off aan innovaties is, veel gespecialiseerde arbeidskrachten beschikbaar zijn, een gezonde onderlinge competitie is (zodat iedereen scherp blijft) en er (lokale) overheden zijn die weten wat er zich in de glastuinbouw afspeelt (Porter, 1990).

Het mag duidelijk zijn dat de oorspronkelijke redenen met betrekking tot de transport- en arbeidskosten geen grond meer opleveren om glastuinbouwbedrijven te vestigen daar waar we ze nu aantreffen. Het grootste deel van de producten wordt niet meer afgezet naar nabijgelegen bevolkingscentra, maar kan dankzij nieuwe transportmodaliteiten en nieuwe houdbaarheidstechnieken over de gehele wereld worden verkocht. In toenemende mate ook kan het werk door minder arbeidskrachten worden uitgevoerd en komen de arbeidskrachten die nog nodig zijn van elders (bijvoorbeeld uit Oost-Europa). Toch zijn er (naast de nog immer aanwezige gerelateerde bedrijvigheid) ook duidelijke voordelen van vestiging van bedrijven nabij dichte bevolkingscentra. Omdat er bij de dichte bevolkingscentra sprake is van een goede logistieke infrastructuur met transmodale overslagcentra (Luchthaven Schiphol, haven van Rotterdam, binnenvaart en straks de Hogesnelheidslijn en de Betuwelijn), kunnen producten die buiten Nederland worden afgezet ook snel en gemakkelijk worden getransporteerd. En indien de "Kas als Energiebron" in de

toekomst inderdaad gerealiseerd wordt, dan worden transportkosten opeens wel weer relevant omdat dan grote hoeveelheden laagwaardige warmte (water van plusminus 25° Celsius) vanaf tuinbouwbedrijven naar woonwijken getransporteerd moeten worden.

Ondanks de voordelen van glastuinbouwvestiging rondom bevolkingscentra zijn er ook duidelijke nadelen. Het meest in het oog springende nadeel is de stedelijke ontwikkeling en afgeleid daarvan de concurrentie om ruimte en de hoge grondprijzen nabij bevolkingscentra. Hier zou je zelfs van perverse koppelingen kunnen spreken. Grondprijzen zijn soms wel 2 à 3 keer zo hoog als elders in Nederland en in vergelijking met het buitenland zijn de verschillen nog veel groter. Bovendien zijn deze grondprijzen nog kunstmatig laag door de Nederlandse wet- en regelgeving, onder meer door de wijze waarbij we gronden bestemmen voor woningbouw, agrarisch gebruik, natuur en recreatie. Wanneer bijvoorbeeld gronden in het Westland vrijelijk voor woningbouw gebruikt zouden kunnen worden, zou de grondprijs nog veel hoger liggen. Alleen de speculatie op mogelijke woningbouw in de toekomst drijft de prijs al op. De vraag dringt zich hier op of een regimewijziging bijvoorbeeld via de invoering van zogenaamde “Transferable Development Rights” (Nickerson en Lynch, 2001; Luijt et al., 2003) hiervoor een oplossing kan bieden. Ook is de vraag gerechtvaardigd of meervoudig grondgebruik, bijvoorbeeld “kassen op kantoren en/of distributiecentra,” een oplossing kan bieden of dat dit betekent dat de discussie over de keuze tussen “woningen” en “kassen” (letterlijk) op een hoger niveau verder gaat. Bieden deze slimme combinaties daadwerkelijke oplossingen voor de problemen of is hier sprake van kortetermijn-symptoombestrijding en zijn radicalere veranderingen (bijvoorbeeld nieuwe centra) nodig om een langetermijnperspectief voor de glastuinbouw te ontwikkelen?

2.3. Technologie en ecologie

Er hebben in de afgelopen eeuw vele veranderingen in het tuinbouwcluster plaatsgevonden die consequenties hebben voor het ruimtelijk beeld van de glastuinbouw en voor het gebruik van energie, water, nutriënten en gewasbeschermingsmiddelen. Hierboven hebben we al aangegeven dat het grootste deel van de afzet van de tuinbouwproducten *niet* meer plaatsvindt in de nabijgelegen bevolkingscentra, maar vaak ver daarbuiten. Blijkbaar zijn de voordelen van clustervorming zodanig groot dat deze opwegen tegen de extra transport- en transactiekosten. Het betekent natuurlijk wel dat het energieverbruik voor de afzet van de tuinbouwproducten sterk is toegenomen.

Ook op de primaire glastuinbouwbedrijven is in de laatste decennia het energieverbruik sterk toegenomen. Dit is mede het gevolg van de sterke ontwikkeling die de primaire glastuinbouw heeft doorgemaakt. Wat ooit begon als een simpel systeem van “plat glas” om het groeiseizoen in de vollegrondsteelt te verlengen, is via een simpel systeem van “staand glas” uiteindelijk doorontwikkeld naar een systeem van verwarmde kassen waarbij in toenemende mate los van de grond wordt geteeld (Vijverberg, 1996). De verwachting is dat in de toekomst de afhankelijkheid van natuurlijke omstandigheden nog verder zal afnemen. De ontwikkeling naar gesloten kassen maakt het mogelijk om temperatuur, vochtigheid en CO₂ in de kassen nog beter te reguleren. Bovendien is in een gesloten kas de kans op besmetting met ziekten en plagen ook een stuk geringer. Hierdoor zijn schadelijke organismen met biologische bestrijding (bijvoorbeeld sluipwespen) beter in de hand te houden. Ten

slotte vermindert door de verdergaande invoering van assimilatiebelichting de afhankelijkheid van de daglengte.

Bovengenoemde ontwikkelingen op primaire tuinbouwbedrijven zijn niet per definitie slecht vanuit ecologisch oogpunt. Door de hoge mate van beheersing van biologische processen en de kwalitatief hoogwaardige kassen, machines en installaties kunnen verliezen in water, nutriënten, CO₂ en energie vergaand worden beperkt en hoeft maar relatief weinig gebruik gemaakt te worden van gewasbeschermingsmiddelen. Als voorbeeld kan de energie-efficiëntie worden genoemd, een maat voor de hoeveelheid energie die nodig is om bijvoorbeeld 1 kg tomaten of een bepaald aantal stelen rozen te produceren. Tussen 1980 en 2003 is deze benodigde hoeveelheid energie gehalveerd (Van der Knijff et al., 2004). Hier is dus de perverse koppeling tussen “meer productie = meer energieverbruik” doorbroken.

Keerzijde van de hoge mate van beheersing van biologische processen en kwalitatief hoogwaardige kassen, machines en installaties is de verschuiving naar intensievere teelten en teeltwijzen waardoor het *absolute* energieverbruik in de glastuinbouw niet of nauwelijks daalt. Omdat extensievere teelten en teeltwijzen ook in kwalitatief laagwaardigere kassen (en in warmere landen in de open grond) plaats kunnen vinden, is het een economische noodzaak geworden om in een nieuwe kas intensiever te gaan telen. Bovendien is het door de hoge mate van beheersing ook mogelijk geworden om de meer warmteminnende gewassen en variëteiten te telen.

Een andere ontwikkeling die door de grote investeringen in hoogwaardige machines en installaties wordt aangejaagd, is die van schaalvergroting. Door schaalvergroting kunnen dure investeringen over meer vierkante meters worden uitgesmeerd, waardoor schaalvoordelen kunnen worden gerealiseerd (= een hoger economisch rendement). Het probleem van schaalvergroting is echter dat dit meestal gepaard gaat met een afname aan variatie in het landschap. Uit een recente studie naar de perceptie van burgers met betrekking tot schaalvergroting en duurzaamheid blijkt dat velen schaalvergroting acceptabel vinden onder voorwaarde dat de variatie in het landschap behouden blijft (Verstegen et al., 2004). Ook hier is de vraag gerechtvaardigd of door slim inrichten van de beschikbare ruimte oplossingen kunnen worden gevonden. Ook de perverse koppeling tussen “dure investering” en “schaalvergroting” kan mogelijk doorbroken worden door nieuwe partnerschappen tussen tuinders en/of ketenpartijen of door de oprichting van facilitaire bedrijven. Op het gebied van het sorteren en verpakken van tuinbouwproducten zijn ontwikkelingen in deze richting al gaande. Wellicht dat de financiering en risicospreiding ook in deze of andere partnerschappen meegenomen kan worden. Meer onderzoek gericht op de ontwikkeling van mobiele machines en installaties en slimme logistieke concepten kan er toe bijdragen dat ook op minder grote bedrijven of voor minder grote productstromen schaalvoordelen kunnen worden gerealiseerd. Hier ligt een mooie uitdaging voor de Procesinnovatie Tuinbouwdelta.

2.4. Sociaal-cultureel en politiek

Het aandeel van de (Nederlandse) bevolking dat binding heeft met de agrarische sector (via familie, werk of anderszins) is klein en neemt verder af. Deze ontwikkeling heeft directe consequenties voor het kennisniveau van en de affiniteit met de agrarische sector. Mede hierdoor krijgt de agrarische sector in het politieke krachtenveld ook een andere positie, worden verworvenheden uit het verleden ter discussie gesteld (Van Dijk et al., 1999) en concentreert het ministerie van Landbouw,

Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) zich meer op bij uitstek publieke taken als het zorgdragen voor de voedselzekerheid, de voedselveiligheid bijvoorbeeld via certificering en “toezicht op toezicht” (LNV, 2004), het landschap en het dierenwelzijn, alsmede het bestrijden van veewetziekten (c.q. quarantaine-organismen). Voor andere zaken die de agrarische sector betreffen kiest LNV nadrukkelijk voor een faciliterende rol (“zorgen dat” in plaats van “zorgen voor”), waarbij het op basis van wensen uit de maatschappij de randvoorwaarden aangeeft waaraan agrarische productie moet voldoen en binnen die randvoorwaarden meehelpt om ruimte te geven aan ondernemerschap o.a. door vermindering van administratieve lastendruk (MDW, 2003). In tegenstelling tot het verleden wordt de agrarische sector beschouwd als een normale economische sector die in principe haar eigen broek moet ophouden, en produceert wat de markt vraagt op een manier die de maatschappij wenst (of op zijn minst accepteert). De initiatieven van LNV om te komen tot oogstschadeverzekeringen door private partijen passen bij deze hernieuwde taakopvatting. De koerswijziging van LNV past ook in de bredere context van nieuw overheidsbeleid waarbij in toenemende mate een beroep gedaan wordt op de eigen verantwoordelijkheid van het bedrijfsleven. En die bredere context kan weer niet losgezien worden van ontwikkelingen met betrekking tot globalisering, waarbij activiteiten van publieke, maatschappelijke en private partijen niet meer afgekaderd worden door geografisch en juridisch scherp afgebakende grenzen, en waarbij overheden geconfronteerd worden met beperkingen van hun traditionele soevereine macht.

De transitieopgave die zich aandient is de volgende: hoe moet het tuinbouwcluster worden ingericht om goed in te spelen op deze veranderende omstandigheden? Welke strategische partnerschappen moeten worden aangegaan om rekening te kunnen houden met de vraag van internationaal opererende retailers, die de wensen van hun steeds bewustere klanten proberen te vertalen. Het voldoen aan nationale regelgeving betekent niet automatisch een “license to deliver.” En hoe wordt omgegaan met maatschappelijke groeperingen die zich ook niet langer beperken tot de landsgrenzen? Een internationaal opererend tuinbouwcluster kan ter verantwoording worden geroepen in elke uithoek van zijn werkgebied. Om imago-schade te voorkomen is het belangrijk om vroegtijdig na te denken over een strategie van samenwerking of dialoog met maatschappelijke groeperingen. Dat dit nog geen garantie is voor een goede afloop heeft Nutreco recentelijk ondervonden in een affaire rondom dioxine in zalm. Nutreco werkte met de Schotse afdeling van Friends of the Earth en de British Broadcasting Channel (BBC) mee aan een documentaire over de zalmkwekerij, maar werd vervolgens geconfronteerd met een uitzending waarin beelden vervalst en scherper neergezet werden en waar bovendien voor Nutreco onbekende onderzoeksresultaten werden vermeld. Achteraf bleek ook de oorzaak van de dioxineproblematiek buiten Nutreco te liggen (Van Tulder en De Zwart, 2003). Shell heeft met Greenpeace vergelijkbare ervaringen opgedaan tijdens de Brent Spar-affaire in 1995, waarvan velen later hebben moeten toegeven dat het nu gekozen compromis slechter is dan het oorspronkelijk bedoelde afzinken van boortorens. Shell heeft om problemen in de toekomst te voorkomen contact gezocht met maatschappelijke groeperingen, waaronder de Wereldraad van Kerken.

Door de afnemende kennis van de agrarische sector reageren burgers steeds heftiger op crisissituaties omdat ze plotseling geconfronteerd worden met iets waar ze weinig van weten (en vaak ook weinig van *wilden* weten). Mede om deze reden zijn ze extra beïnvloedbaar door beelden die uit de media tot hen komen, en zullen ze het tuinbouwcluster ter verantwoording roepen. Hoe kan het tuinbouwcluster hiermee

omgaan en op welke manier legt het verantwoording af? Op welke manier organiseert het een dialoog met de samenleving? En hoe kan het tuinbouwcluster dan rekening houden met verschillen in opvattingen en cultuur binnen zijn werkgebied? Zijn er monitoringstechnieken (“tracking and tracing”) om transparant te kunnen ondernemen? Hoe kunnen bepaalde leden in partnerschappen ter verantwoording worden geroepen en eventueel worden uitgesloten? De performance en daarmee het imago van het tuinbouwcluster wordt bepaald door de zwakste schakel. Wat betekent dit voor de vrijheid van individuele ondernemers en (daarmee) voor het innovatief vermogen van het tuinbouwcluster? Duidelijk is dat de globaliseringstrend vraagt om een complete herconfiguratie van het tuinbouwcluster: van het productiesysteem, de logistiek, de partnerschappen en de verantwoording naar de samenleving.

3. Globalisering en partnerschappen voor duurzame tuinbouw

3.1. Inleiding

Globalisering heeft niet alleen overheden geconfronteerd met de beperkingen van hun traditionele soevereine macht, zij heeft ook de autonomie van actoren in de private en de maatschappelijke sector wezenlijk aangetast. Voor alle drie sectoren geldt dat de idee van soevereiniteit van oudsher was gebaseerd op geografisch en juridisch scherp afgebakende exclusieve zeggenschap. Onder invloed van globalisering is die exclusiviteit gaandeweg steeds verder uitgehold. Globalisering heeft de welvaart van velen onmiskenbaar verhoogd, maar heeft tegelijkertijd geleid tot ernstige tekorten op het gebied van milieu, arbeid, gezondheid, veiligheid, rechtvaardigheid etc. Deze tekorten worden ook wel aangeduid als gebrek aan duurzaamheid. De discussie over duurzaamheid is weliswaar begonnen bij het milieu, maar duurzame ontwikkeling wordt vandaag de dag daarnaast betrokken op sociale, culturele en economische waarden. Duurzame ontwikkeling en globalisering hangen nauw met elkaar samen. De schaduwkanten of negatieve gevolgen van globalisering bedreigen de ecologische, economische en sociaal-culturele kwaliteit van samenlevingen. Globalisering heeft krachten losgemaakt in de wereld die zich aanvankelijk vooral manifesteerden als kritiek op en oppositie tegen globalisering, maar die zich thans veeleer kenmerken door hun inzet om globalisering te veranderen en te dwingen tot aanpassing in een meer duurzame richting. Zo gezien is duurzame globalisering de gewenste uitkomst van de interactie van globalisering en duurzame ontwikkeling. Dat normatieve idee vormt de uitdaging voor het bestuur van deze tijd, ook wel aangeduid met de Engelse term “governance.” Hedendaags bestuur of governance is veel ruimer dan “openbaar bestuur”: het is niet beperkt tot de (lokale, regionale, nationale of internationale) overheid, maar heeft evenzeer betrekking op activiteiten van particuliere bedrijven en maatschappelijke organisaties. Het traditionele bestuursmonopolie van publieke organisaties maakt plaats voor netwerken en partnerschappen waarin publieke, private en maatschappelijke partijen op uiteenlopende wijzen in gezamenlijkheid werken aan de realisering van duurzame globalisering.

In deze paragraaf wordt eerst aandacht besteed aan de vragen “Wat is globalisering?” en “Wat is duurzame ontwikkeling?” De antwoorden op deze vragen geven aanleiding stil te staan bij nieuwe vormen van samenwerking en bestuur. Dit alles wordt vervolgens in verband gebracht met actuele kwesties en kansen in de Tuinbouwdelta. In zekere zin vormt de Tuinbouwdelta een proeftuin van globalisering en duurzame ontwikkeling. Ook de Tuinbouwdelta kent initiatieven waarin actoren uit de publieke, de private en de maatschappelijke sector op innovatieve wijzen samenwerken en bijdragen aan nieuwe vormen van bestuur. Ten slotte wordt een aantal van die initiatieven besproken als voorbeelden van partnerschappen voor duurzame tuinbouw.

3.2. Wat is globalisering?

De meeste mensen denken bij het woord globalisering in de eerste plaats aan verschijnselen in de economische sfeer: wereldwijde reclamecampagnes van multinationale ondernemingen; internationale fusies en overnames; flitskapitaal; etc.

Globalisering is voor veel mensen evenzeer iets dat zij associëren met ontwikkelingen in de culturele, maatschappelijke of politieke sfeer: McDonaldization; internationaal toerisme; Europese Unie; etc. Dezelfde verscheidenheid kenmerkt de *waardering* van het verschijnsel globalisering. Voor sommigen is globalisering een zegen, voor anderen een vloek. Nog weer anderen beschouwen globalisering als zegen én vloek (Naert & Coppieters, 2000). Het is dan ook geen wonder dat discussies over globalisering vaak vastlopen in allerlei soorten spraak- en begripsverwarring. Ook de sociale wetenschappen vertonen in hun behandeling van het onderwerp globalisering een grote diversiteit. Verschillende disciplines binnen die wetenschappen hanteren uiteenlopende versies van globalisering, al naar gelang het gaat om bijvoorbeeld sociologie, internationale betrekkingen, economie, culturele studies of geschiedenis (Nederveen Pieterse, 1995, 2004).

Recent is er echter een groeiende hoeveelheid literatuur waarin globalisering op een meer geïntegreerde wijze aan de orde komt, dat wil zeggen waarin de verschillende dimensies of aspecten van globalisering met elkaar in verband worden gebracht (Held et al., 1999). Daarbij spitsen definities van globalisering zich meestal toe op het doorbreken of wegvallen van grenzen van ruimte en tijd (Waters, 2001). Door revolutionaire ontwikkelingen op het gebied van transport en communicatie “krimpt” de tijd en daarmee ook de ruimte of afstand. Dit proces wordt vaak geïllustreerd aan de hand van het volgende voorbeeld. Het duurde vijf maanden voordat het nieuws van de reis van Columbus Koningin Isabella bereikte; het duurde twee weken voordat Europa op de hoogte was van de moord op president Lincoln; en het duurde 1,3 seconde voordat de hele wereld hoorde van Neil Armstrongs eerste stap op de maan. Hetzelfde voorbeeld anders verteld: De wereld is nu vijftig keer kleiner dan in de tijd van Columbus, omdat een straalvliegtuig vijftig keer sneller reist dan een zeilschip uit de 15de eeuw.

In algemene zin heeft globalisering dus vooral betrekking op *het vervagen van grenzen van ruimte en tijd*. Dit veroorzaakt wereldwijd een toenemende onderlinge verbondenheid van verschijnselen, en het uitwaaiëren van netwerken van afhankelijkheid of interdependentie over de aardbol (Giddens, 1990, 2003; Castells, 1996; Beck, 2000). Het is nuttig daarbij de volgende drie niveau's te onderscheiden: het *primaire proces van globalisering*, zoals dat gedreven wordt door de economische internationalisering, de informatie- en communicatietechnologische vernieuwing, en de hegemonie van het neoliberale denken; de bestuurlijke, maatschappelijke en ecologische tekorten die het *secundaire gevolg* zijn van deze primaire globalisering en die mensen grote vrees inboezemen; de *tertiaire tegenreacties* die deze vormen van secundaire globalisering ten slotte bij mensen oproepen (Lubbers, 2000). Het is belangrijk te benadrukken dat in deze geïntegreerde en gelaagde benadering zowel het economische neoliberalisme, als de negatieve gevolgen daarvan, als de reacties daarop vanuit de samenleving deel uitmaken van globalisering.

Op basis van deze inzichten kan globalisering worden omschreven als een maatschappelijk proces waarin de beperkingen die de factoren ruimte en tijd opleggen aan economische, politieke, sociale en culturele verbanden naar de achtergrond verdwijnen; waarin mensen zich steeds meer bewust worden van dit proces, mede vanwege de negatieve gevolgen die zij daarvan ondervinden; en waarin zij overeenkomstig handelen (Waters, 2001: 5). Dit handelingsperspectief op globalisering vraagt dus tegelijkertijd aandacht voor “*globalization from above*” én voor “*globalization from below*” (Falk, 1999; zie ook Glasius, 2003).

3.3. Wat is duurzame ontwikkeling?

Het begrip duurzame ontwikkeling kent een lange voorgeschiedenis (Opschoor 2003), maar de frase als zodanig werd voor het eerst formeel gebruikt in 1987, in het door een commissie van de Verenigde Naties onder voorzitterschap van de oud-premier van Noorwegen Gro Harm Brundtland uitgebrachte rapport *Our Common Future*. Het Brundtland-rapport definieert duurzame ontwikkeling als “development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs” (WCED, 1987: 8). Een verder uitgewerkte omschrijving in hetzelfde rapport luidt: “Sustainable development is a process of change in which the exploitation of resources, the direction of investments, the orientation of technological development, and institutional change are all in harmony and enhance both current and future potential to meet human needs and aspirations” (WCED, 1987: 46).

Het werk van de Brundtland-commissie speelde een centrale rol in de voorbereiding van de VN-conferentie over Economie en Ontwikkeling die in 1992 plaatsvond in Rio de Janeiro, de eerste “Earth Summit.” De inzet van deze VN-top was om mondiale milieubescherming en evenwichtige economische ontwikkeling in Noord en Zuid, tot dan toe vooral beschouwd als onderling strijdig, op een positieve wijze met elkaar te verbinden: de bescherming van het milieu diende geïntegreerd te worden in de ontwikkeling van economieën – zowel in de Derde Wereld als in geïndustrialiseerde landen. Economische ontwikkeling kon, onder die voorwaarde, ook rechtstreeks bijdragen aan milieubescherming. Het belang van deze inzet voor de mondiale discussie over duurzame ontwikkeling in de periode na 1992 kan moeilijk worden overschat (Zoeteman 2002). In 1997, vijf jaar na Rio de Janeiro, besloten de VN dat in 2002 elk land zou moeten beschikken over een nationale strategie voor duurzame ontwikkeling. Eind augustus/begin september 2002 zijn al die nationale strategieën gepresenteerd op de VN-conferentie over Duurzame Ontwikkeling in Johannesburg. De in januari 2002 door het Nederlandse kabinet vastgestelde Nationale Strategie Duurzame Ontwikkeling is veelomvattend en heeft betrekking op uiteenlopende zaken als arbeidsparticipatie en sociale cohesie; energiehuishouding en mobiliteit; veiligheid, bewoonbaarheid, schaderisico's en verdroging; biodiversiteit op nationaal en mondiaal niveau; concurrentiekracht van de Nederlandse kenniseconomie en individuele keuzes voor een combinatie van werk, zorg en leren (VROM, 2002).

Deze trend in het nationale en internationale overheidsbeleid is ook terug te vinden in de recente academische literatuur over duurzame ontwikkeling (Rotmans, 2003). Wanneer we deze literatuur vergelijken met die over globalisering, dan springen drie zaken in het oog. Ten eerste, ook duurzame ontwikkeling is een veelomvattend begrip (volgens sommigen: een containerbegrip; volgens anderen: een wezenlijk omstreden concept). Dat verklaart dat de duurzaamheidsdiscussie wordt geplaagd door dezelfde verwarring als de globaliseringsdiscussie. Ten tweede, ook het begrip duurzame ontwikkeling is in de loop der jaren steeds geïntegreerder ingevuld. De discussie over duurzaamheid is weliswaar begonnen bij het milieu, maar duurzame ontwikkeling wordt vandaag de dag algemeen gezien als betrekking hebbend op drie soorten kapitaal: ecologisch, economisch en sociaal-cultureel kapitaal (ICIS, 1999; Rotmans et al., 2001; Telos, 2002; RIVM, 2004)). Ten derde, duurzame ontwikkeling en globalisering hangen nauw met elkaar samen. Het zijn de schaduwkanten of negatieve gevolgen van globalisering die als het ware de keerzijde vormen van het ecologisch, economisch, en sociaal-cultureel kapitaal van samenlevingen. Bescherming of versterking van dit kapitaal bestaat uit het aanpakken van problemen

die worden toegeschreven aan globalisering (reactief) of uit het beïnvloeden of bijsturen van globalisering in een meer positieve, meer duurzame richting (proactief). Die samenhang wordt onderstreept wanneer we duurzame ontwikkeling opvatten als een reëel alternatief voor neoliberale, economische globalisering en de daaraan verbonden negatieve effecten.

3.4. Nieuwe vormen van bestuur

Een belangrijke verantwoordelijkheid voor het economische, het ecologische en het sociaal-culturele kapitaal van samenlevingen lag van oudsher bij nationale overheden. Maar juist de mondiale, grensoverschrijdende dimensies van duurzaamheidsproblemen hebben die overheden geconfronteerd met de beperkingen van een aanpak gebaseerd op de soevereiniteit van geografisch scherp afgebakende nationale staten. Globalisering heeft dit systeem van bestuur binnen soevereine nationale staten in zijn voegen doen kraken. Wat aanvankelijk werd aangeduid als *internationalisering* van dat systeem, vervolgens als *transnationalisering* en daarna als *globalisering*, heeft de weg vrijgemaakt voor alternatieve, nieuwe vormen van bestuur. Ook in Nederland wordt dit nieuwe bestuur vaak aangeduid met de Engelse term *governance*. Governance in deze betekenis van het woord verwijst naar “the processes and institutions, both formal and informal, that guide and restrain the collective activities of a group” (Keohane & Nye, 2000: 12). In de woorden van de Commission on Global Governance (1995: 2): “Governance is the sum of the many ways individuals and institutions, public and private, manage their common affairs.” Het sturen van “common affairs” is dus uitdrukkelijk *niet* beperkt tot nationale overheden en de internationale organisaties waaraan deze hun gezag overdragen. Governance is evenzeer een activiteit van particuliere bedrijven en van maatschappelijke organisaties. Bestuur door deze niet-overheidsorganisaties (niet-statelijke actoren en niet-gouvernementele organisaties of NGO’s) vindt vaak plaats in nauwe samenwerking met overheden, maar vaak ook geheel buiten het gezag of de invloedssfeer van de overheid om.

De idee van *new governance*, of nieuwe vormen van bestuur, in de context van globalisering en duurzame ontwikkeling, is nauw verbonden met het bedrijfsleven én met de wereld van de maatschappelijke organisaties. De groeiende belangstelling voor onderwerpen zoals maatschappelijk verantwoord ondernemen, ethisch beleggen, gedragscodes en *corporate governance* illustreert dat bedrijven, al dan niet uit overtuiging, steeds meer betrokken raken bij kwesties van duurzame ontwikkeling. Ondernemingen krijgen daarbij te maken met een ruim welvaartsbegrip, ook wel aangeduid als de *triple P bottom line*: *Profit* (het economisch rendement), *People* (de gevolgen voor de mensen binnen maar ook buiten de onderneming) en *Planet* (de effecten op het natuurlijk leefmilieu) (SER, 2000). De gelijkens tussen deze *triple P* en het drie-kapitalenmodel van duurzame ontwikkeling is zo opvallend, dat dit inderdaad niet op toeval berust (Elkington, 1997).

Naast de publieke sector en de private sector is het ook de sector van de maatschappelijke organisaties waar initiatieven voor nieuwe vormen van bestuur opbloeien. In Nederland wordt die sector traditioneel aangeduid als het maatschappelijk middenveld, maar in toenemende mate ook als de *civil society*. De idee van de *civil society* is niet pas gisteren uitgevonden. Integendeel, zoals wij het begrip vandaag de dag gebruiken is het al minstens 400 jaar oud (Edwards, 2004). Maar de aandacht voor en invloed van de *civil society* is juist de afgelopen kwart

eeuw enorm toegenomen, en dat heeft alles te maken met globalisering. Historisch is het begrip civil society nauw verbonden met dat van de nationale staat. Globalisering heeft niet alleen een einde gemaakt aan de strikte, exclusieve soevereiniteit van nationale staten, maar ook aan de nationale begrenzing en het betrekkelijke isolement van de traditionele civil society. Ook maatschappelijke organisaties opereren steeds vaker over grenzen, en dat vormt de achtergrond van hun bijzondere rol bij de opkomst van nieuwe vormen van bestuur.

Zowel de overheid als het bedrijfsleven als de civil society is diepgaand beïnvloed door de alsmaar toenemende krachten van globalisering. Daarin weerspiegelt zich tevens de opmerkelijke ontwikkeling, dat wil zeggen de verbreding en verdieping, van het duurzaamheidsbegrip zoals geagendeerd door Brundtland. Nieuwe vormen van bestuur zijn vooral het resultaat van een nieuw soort samenspel tussen overheid, bedrijfsleven en civil society. De aanpak van de duurzaamheidsproblemen waarmee globalisering ons confronteert vindt dan ook steeds meer plaats op basis van zogenoemde *intersectorale netwerken of partnerschappen* waarin actoren afkomstig uit alle drie deze sectoren participeren (Rischar, 2002). Zowel naar hun vorm als naar hun inhoud of uitkomst overschrijden zulke samenwerkingsverbanden de grenzen van conventionele vormen van bestuur. Om voor de hand liggende redenen worden deze netwerken of partnerschappen ook wel aangeduid als: partnerschappen voor duurzame ontwikkeling (UN, 2002).

3.5. Partnerschappen voor duurzame tuinbouw

Het belang van de hier geschetste trends (globalisering, duurzame ontwikkeling, nieuwe vormen van samenwerking en bestuur) voor het Tuinbouwdeltaproject is evident: allerlei procesinnovaties in de Nederlandse tuinbouw zijn óf rechtstreeks hierdoor veroorzaakt óf hangen hiermee nauw samen. Over de onderlinge verwevenheid van al die procesinnovaties is onze kennis echter nog betrekkelijk fragmentarisch. Hoe zijn wereldwijde processen van globalisering en duurzame ontwikkeling herkenbaar in actuele veranderingen in de Tuinbouwdelta? Wat is de rol van partnerschappen van publieke, private en maatschappelijke actoren in dit verband? Hoe leiden afzonderlijke processen van innovatie in onze tuinbouw tot systeeminnovaties? En hoe leiden die op hun beurt op de langere termijn tot een transitie naar duurzame tuinbouw van de hele transnationale Tuinbouwdelta? Diepgaand multi-, inter- en transdisciplinair onderzoek naar deze vragen zou de basis moeten vormen voor de ontwikkeling van meer systematische kennis op dit terrein.

Uitgangspunt bij de beantwoording van bovenstaande vragen is een onconventionele benadering van wetenschappelijk onderzoek en kennisproductie. De conventionele, uit de Verlichting stammende wetenschapsopvatting ziet kennisontwikkeling als een lineair proces dat zich voltrekt op basis van een strikte scheiding tussen wetenschap, beleid en praktijk. Dit denken is in feite gebaseerd op een positivistische kennistheorie, die in allerlei processen van modernisering, waaronder de modernisering van de Nederlandse tuinbouw, een sleutelrol heeft gespeeld. Bij dit conventionele model zijn vanuit de moderne kennistheorie steeds meer vraagtekens gezet. Het door ons beoogde onderzoek vooronderstelt een actieve wisselwerking tussen kennisontwikkeling en praktische ervaringen in de tuinbouw. Grensoverschrijdende innovaties in de Tuinbouwdelta dwingen tot grensoverschrijdende innovaties in kennisproductie. Deze op innovatie georiënteerde benadering vraagt vooral aandacht voor de dynamische interactie tussen wetenschap,

beleid en praktijk. Met betrekking tot wetenschappelijk onderzoek wijst die theorie op de noodzaak van vraaggestuurd en probleemgericht onderzoek, van vergroting van de ruimte voor multi-, inter- en transdisciplinair onderzoek, en van een structurele uitwisseling van kennis tussen onderzoek en samenleving. Wetenschappelijke kennisontwikkeling dient de praktijk, en omgekeerd voedt de praktijk weer de kennisontwikkeling. Op grond van deze inzichten kan kennisontwikkeling worden aangemerkt als een complex, interactief proces en niet meer als een lineair proces. In de literatuur over wetenschapsonderzoek vindt men dit verschil in benadering van kennisontwikkeling terug als de overgang van *mode-1 science* naar *mode-2 science* (Gibbons et al., 1994), zoals weergegeven in onderstaande tabel:

Tabel 3.1 Modaliteiten van wetenschappelijke-kennisontwikkeling

MODE-1 SCIENCE	MODE-2 SCIENCE
academische context	op toepassing georiënteerd
disciplinair	transdisciplinair
homogeen	heterogeen
hiërarchisch en stabiel	heterarchisch en variabel
kwaliteitscontrole academisch	kwaliteit gemeten naar bredere set criteria
verantwoording aan de wetenschap	verantwoording ook aan de samenleving

Met name de betekenis in dit verband van partnerschappen als vehikels voor maatschappelijke en wetenschappelijke innovatie is tot op heden onderbelicht gebleven. Partnerschappen zijn er natuurlijk in alle soorten en maten, en het verschijnsel als zodanig is geenszins nieuw. Maar vooral in de aanloop naar de in het voorgaande reeds genoemde VN-conferentie over Duurzame Ontwikkeling in Johannesburg in de zomer van 2002 (WSSD) is de discussie over partnerschappen in een stroomversnelling geraakt. De aanmelding van nieuwe partnerschappen werd zelfs tot hoofddoelstelling gemaakt van de Johannesburg-top. Meer dan 250 van dergelijke partnerschappen voor duurzame ontwikkeling werden uiteindelijk in Johannesburg geregistreerd, waarvan zo'n 50 op het gebied van landbouw, één van de vijf zogenoemde WEHAB-thema's (*Water and sanitation, Energy, Health, Agriculture, and Biodiversity*) (UN, 2002).

Ter uitvoering van de in Johannesburg gemaakte afspraken nam de Nederlandse regering in december 2002 het Actieprogramma Duurzame Ontwikkeling aan, een programma om zowel nationaal als internationaal duurzame ontwikkeling te bevorderen. Het internationale deel hiervan zag het licht in januari 2003, onder de titel "Duurzame Daadkracht," opgesteld onder verantwoordelijkheid van (toen nog staatssecretaris) Agnes van Ardenne. Nederland had in Johannesburg een aantal concrete toezeggingen gedaan, en een bijlage bij Duurzame Daadkracht biedt een overzicht van twintig te ondersteunen partnerships, variërend van het Global Water Partnership tot het BioTrade Facilitation Programme. Duurzame Daadkracht bevat ook een kernachtige samenvatting van de ratio van het beleid: "Partnerships ontlenen hun toegevoegde waarde voor een belangrijk deel aan de extra inzet van kennis, ervaring en geld door bedrijven en NGO's en aan het maatschappelijk draagvlak dat op die wijze voor duurzame ontwikkeling wordt gecreëerd" (Van Ardenne, 2003: 7).

Hieronder volgen enkele voorbeelden van partnerschappen die actief zijn op het gebied van land- en tuinbouw (in de ruime zin van het woord).

a. Voorbeelden van intersectorale partnerschappen in Nederland geïnitieerd

<i>Naam</i>	Nederlands Bloemen Beraad
<i>Partners</i>	<i>Maatschappelijke organisaties:</i> OLAA, Both ENDS, FNV Bondgenoten; <i>bedrijfsleven:</i> Productschap Tuinbouw, LTO
<i>Sector</i>	Bloementeelt
<i>Doel</i>	Certificeringssysteem
<i>Informatie</i>	http://www.bloemencampagne.nl/nederlands/index.htm

<i>Naam</i>	Strategisch Samenwerkingsverband ter Versterking van Producentenorganisaties in het Zuiden
<i>Partners</i>	<i>Maatschappelijke organisaties:</i> ICCO, KIT, SNV, Solidaridad, Cordaid e.a.; <i>bedrijfsleven:</i> LTO, Rabobank, Oikocredit e.a.; <i>overheid:</i> EVD; <i>kennis- en adviesorganisaties:</i> DLV Agriconsult, Agromisa, WUR IAC e.a.
<i>Sector</i>	Landbouw algemeen
<i>Doel</i>	Capacity building
<i>Informatie</i>	http://www.north-south.nl/files/reports/Cie_Doorbos.doc

<i>Naam</i>	Utz Kapeh
<i>Partners</i>	<i>Maatschappelijke organisaties:</i> Hivos, Solidaridad, Stichting Doen; <i>bedrijfsleven:</i> Ahold Coffee Company, Autobar, Casino, Novell, CSB, Java, Friele, Sara-Lee e.a.
<i>Sector</i>	Koffie
<i>Doel</i>	Certificeringssysteem
<i>Informatie</i>	www.utzkapeh.org

<i>Naam</i>	InnovatieNetwerk
<i>Partners</i>	<i>Maatschappelijke organisaties:</i> Agrarische Natuurvereniging Haarlemmermeer, Bureau Plattelandsontwikkeling Nederweert, Stichting Bos en Hout, Waddenvereniging e.a.; <i>bedrijfsleven:</i> AKZO Chemicals, ENECO, Albert Heijn, KPMG, NUON, Nederlandse Zuivel Organisatie e.a.; <i>overheden:</i> Ambassade van België, gemeentes, ministerie LNV, ministerie van Defensie, ministerie van Economische Zaken e.a.; <i>kennisinstellingen:</i> ADKO Consultancy, AXION, DHV e.a.
<i>Sector</i>	Landbouw algemeen + vernieuwing instituties
<i>Doel</i>	Innovatie en projectbegeleiding
<i>Informatie</i>	www.agro.nl/innovatienetwerk

<i>Naam</i>	Economy Light Project
<i>Partners</i>	<i>Maatschappelijke organisaties:</i> Stichting Natuur en Milieu; <i>bedrijfsleven:</i> De Hoeve, Intratuin, Gasunie, Unidek.
<i>Sector</i>	Landbouw en overig
<i>Doel</i>	Innovatie en project begeleiding
<i>Informatie</i>	www.snm.nl

<i>Naam</i>	Max Havelaar
<i>Partners</i>	<i>Maatschappelijke organisaties:</i> Solidaridad; <i>bedrijfsleven:</i> koffieboeren in Mexico; Max Havelaar gekeurmerkte groot- en detailhandel
<i>Sector</i>	Koffie
<i>Doel</i>	Certificeringssysteem
<i>Informatie</i>	www.maxhavelaar.org

b. Voorbeelden van transnationale intersectorale initiatieven met Nederlandse betrokkenheid (* = WSSD partnerschappen)

<i>Naam</i>	Forest Stewardship Council
<i>Partners</i>	<i>Maatschappelijke organisaties:</i> Wereld Natuur Fonds, Novib, Vereniging Milieudefensie; <i>bedrijfsleven:</i> A. van den Berg Houthandel, Adr. Hoogendoorn en Zn. B.V., Bührmann Ubbens Papier, De Groot Vroomshoop B.V., Dekker Hout Den Haag B.V. e.a.
<i>Sector</i>	Bosbeheer
<i>Doel</i>	Certificeringssysteem
<i>Informatie</i>	www.fsc.org

<i>Naam</i>	EurepGAP
<i>Partners</i>	<i>Maatschappelijke organisaties:</i> milieu- en consumenten-organisaties; <i>bedrijfsleven:</i> producenten en verkopers, waaronder Albert Heijn en Konmar
<i>Sector</i>	Bloemen, fruit, groenten, koffie
<i>Doel</i>	Certificeringssysteem
<i>Informatie</i>	www.eurep.org

<i>Naam</i>	Asia Forest Partnership*
<i>Partners</i>	<i>Maatschappelijke organisaties:</i> The Nature Conservancy (TNC) (Indonesia), World Resources Institute (WRI) (VS), Global Environmental Forum (GEF) (Japan) e.a.; <i>overheden:</i> Japan, Indonesia, European Community, Viet-Nam e.a.
<i>Sector</i>	Bosbeheer
<i>Doel</i>	Coördinatie en beleidsvorming
<i>Informatie</i>	www.asiaforests.org

<i>Naam</i>	Land Alliance for National Development*
<i>Partners</i>	<i>Maatschappelijke organisaties:</i> Konsorsium Pembaruan Agraria (KPA) (Indonesia), PAKISAMA (Philippines) e.a.; <i>overheden:</i> Nederland e.a.
<i>Sector</i>	Landbouw algemeen
<i>Doel</i>	Coördinatie en beleidsvorming
<i>Informatie</i>	www.landcoalition.org

<i>Naam</i>	Sustainable Agriculture for Rural Development*
<i>Partners</i>	<i>Maatschappelijke organisaties:</i> National Mountain Forums (Nepal), The Popular Coalition to Eradicate Hunger/Poverty (Italy) e.a.; <i>overheden:</i> Indonesia, Nederland, Rwanda e.a.
<i>Sector</i>	Landbouw algemeen
<i>Doel</i>	Capacity Building
<i>Informatie</i>	www.inmotionmagazine.com/global/sard.html www.fao.org/wssd/SARD/SARD0_en.htm

<i>Naam</i>	Consultative Group on International Agricultural Research (CGIAR)
<i>Partners</i>	<i>Maatschappelijke organisaties:</i> Ford Foundation, Kellogg Foundation e.a.; <i>overheden:</i> ruim 45 landen over de wereld, waaronder Nederland; <i>IGO's:</i> UNEP, FAO, ADB, EC e.a.
<i>Sector</i>	Landbouw algemeen
<i>Doel</i>	Onderzoek
<i>Informatie</i>	www.cgiar.org

c. Voorbeelden van intrasectorale partnerschappen

<i>Naam</i>	Better Banana Project
<i>Partners</i>	<i>Maatschappelijke organisaties:</i> Rainforest Alliance, 8 Latijns-Amerikaanse NGO's en een Deense NGO
<i>Sector</i>	Bananenteelt
<i>Doel</i>	Certificeringssysteem
<i>Informatie</i>	http://www.newdream.org/consumer/betterbanana.html

<i>Naam</i>	Sustainable Agriculture Initiative platform
<i>Partners</i>	<i>Bedrijfsleven:</i> Danone, Nestlé, Unilever, Campina, FCDF, Kraft, Mc Donald, Findus, Sara Lee/DE e.a.
<i>Sector</i>	Koffie, fruit, groenten, palmolie, koren, zuivel
<i>Doel</i>	Capacity building
<i>Informatie</i>	www.saiplatform.org

<i>Naam</i>	International Coffee Coalition
<i>Partners</i>	<i>Maatschappelijke organisaties:</i> verscheidene, uit verschillende landen, waaronder Novib
<i>Sector</i>	Koffie
<i>Doel</i>	Certificeringssysteem
<i>Informatie</i>	http://www.wakachiai.com/coffee%20Cris.htm

De literatuur over intersectorale partnerschappen en netwerken voor duurzame ontwikkeling is divers, en de benamingen van de nieuwe vormen van samenwerking en bestuur zijn legio. Hieronder volgt een overzicht van de belangrijkste bronnen met de daarbij horende namen en acroniemen.

Tabel 3.2 Partnerschappen en netwerken voor duurzame ontwikkeling

Acroniem	Volledige naam	Literatuur-referentie
CC	Coalition for Change	Benner et al., 2002
CO	Consortium Organization	Updegrove, 1995
CP	Civil Partnership	Zadek, 2004
CSCA	Cross-Sectoral Collaborative Alliance	Gray, 1996
CSOC	Cross-Sector Organizational Collaboration	Johnson, 2002
CSP	Cross-Sectoral Partnership	Googins en Rochlin, 2002
GAN	Global Action Network	Waddell, 2003
GIN	Global Issue Network	Rischard, 2002
GPPN	Global Public Policy Network	Reinicke en Deng et al., 2000
IA	Issue-based Alliance	Benner et al., 2002
IP	Intersectoral Partnership	Waddell en Brown, 1997
LP	Local Partnership	Kjaer, 2003
MAC	Movement Advocacy Coalition	Ruzza, 2004
MSI	Multi-Stakeholder Initiatief	Oldenziel et al., 2003
MSP	Multi-Stakeholder Process	Hemmatti et al., 2002
NSP	New Social Partnership	Nelson en Zadek, 2000
PPP	Public Private Partnership	Van Ardenne, 2003
SP	Strategic Partnership	Ashman, 2001
SPO	Social Partnership Organization	Waddock, 1991
TAN	Transnational Advocacy Network	Keck en Sikkink, 1998
TCS	Transnational Civil Society	Florini, 2000

4. Globalisering en duurzame ontwikkeling: naar een wederzijdse versterking?

4.1. Inleiding

In de vorige paragraaf is uiteengezet dat globalisering een proces is met meerdere lagen: naast de primaire globalisering, aangedreven door de dominante technologische ontwikkelingsprocessen en het neoliberale denken daarover, zijn daar ook de neveneffecten die de achterkant van deze globale moderniseringsprocessen vormen en, in de derde plaats, de tegenreacties die daardoor worden opgeroepen.

Duurzame ontwikkeling is, zo hebben we eveneens gezien, in vergelijkbare termen te beschrijven als globalisering. Het primaire proces is hier wat Beck (1997) heeft aangeduid als simpele modernisering: kennisgedreven ontwikkeling waarvan werd verondersteld dat ze (sociale en economische) vooruitgang zou brengen. De instituties van staat, markt en maatschappij ontwikkelden zich rond en “koesterden” dit type moderniseringsprocessen. Gaandeweg de tweede helft van de twintigste eeuw werd steeds meer duidelijk dat, met de vooruitgang mee, ook neveneffecten op gang kwamen. Zorg daarover leidde, in de derde plaats, tot tegenreacties. Beck spreekt van reflexieve modernisering wanneer sprake is van i) een ontwikkeling die wordt aangedreven door de wens om processen gericht op “vooruitgang” zodanig te heroriënteren dat niet langer de neveneffecten vanzelfsprekend met die vooruitgang meekomen; en ii) een institutionele verandering die juist deze andersoortige ontwikkeling ondersteunt en versterkt. Duurzame ontwikkeling in de betekenis die het de laatste jaren heeft gekregen (zie vorige paragraaf), kan dus worden gezien als een vorm van reflexieve modernisering.

De twee voorgaande alinea's combinerend kunnen we beide concepten op zinvolle wijze met elkaar synthetiseren. Van duurzame globalisering is sprake als de tegenreacties uit de derde laag van de globaliseringsprocessen erin slagen om de primaire globaliseringsprocessen zodanig te “moduleren” dat ze gaandeweg gaan bijdragen aan duurzame ontwikkeling. Spiegelbeeldig uitgedrukt: van duurzame globalisering is sprake als, en voorzover, primaire globaliseringsdynamieken als “draaggolf” fungeren voor de verbreiding van lokaal gegenereerde vormen van duurzame ontwikkeling. In deze paragraaf werken we beide perspectieven verder uit.

4.2. Globalisering als draaggolf voor duurzame ontwikkeling

Het “duurzaam moduleren” van globaliseringsprocessen

De laatste jaren hebben diverse theoretische bijdragen aan het debat over globalisering benadrukt dat globalisering niet iets is dat “over ons komt.” Bijdragen uit constructivistische (bijvoorbeeld Ruggie, 1998) en kritisch-geopolitieke (bijvoorbeeld Agnew & Corbridge, 1995; O'Tuthail, 1999) hoek laten zien dat globalisering niet eenvoudigweg aan lokale ontwikkelingsprocessen wordt “opgelegd.” Eerder is het zo, dat de invloed van globalisering op lokale ontwikkeling mede wordt vormgegeven door lokale spelers en instituties, die daarmee overigens ook een zekere invloed op globale processen zelf uitoefenen (Falk, 1999; Glasius,

2003). In zulke lokale contexten kan de kritiek op de primaire globalisering (zie paragraaf 3) worden omgezet in handelen dat is gericht op het doorbreken van de perverse koppelingen die in paragraaf 2 zijn benoemd. Dit wordt wel aangeduid als “glocalisation.” Deze inzichten leiden tot de conclusie (Amineh en Grin, 2003) dat moduleren van globaliseringsprocessen in beginsel mogelijk is via samenwerkingsverbanden, waarin een breed scala aan actoren samenwerkt aan:

- het ontwerpen, in de zin van creatief definiëren, van wenselijke en realiseerbare heroriëntaties van deze processen, gericht op het doorbreken van perverse koppelingen, en vervolgens aan
- het metterdaad in gang zetten daarvan.

Dit zijn twee belangrijke taken die partnerschappen, zoals die welke in de vorige paragraaf zijn besproken, kunnen vervullen. Voor we aangeven hoe dit daadwerkelijk in het project Tuinbouwdelta vorm kan krijgen, bespreken we eerst nog een derde taak voor deze partnerschappen: het “in gang houden” van zulke ontwikkelingen.

Het “globaliseren van duurzame praktijken”

Willen veranderingen ingezet in een lokaal project met beperkte looptijd verder kunnen reiken in ruimte en tijd, dan is het nodig dat ze worden verbonden met globale ontwikkelingen die als het ware als draaggolf kunnen fungeren. Het gestalte geven aan deze derde taak kan nader onderbouwd worden op basis van verschillende wetenschappelijke invalshoeken op het gebied van systeeminnovaties en transities. Uit theoretische en empirische beschouwingen vanuit de *wetenschaps- en technologiestudies* en de *evolutionaire economie* (Rip en Kemp, 2000; Kemp et al., 1998) is duidelijk geworden dat transities zich voltrekken via wisselwerkingen tussen drie lagen.

De eerste laag die in dit model wordt onderscheiden is die van *niches*, waarin wordt gewerkt aan systeeminnovaties, dat wil zeggen socio-technologische innovaties die zich “niet aan de regels houden”: handelingspatronen die in een aantal belangrijke opzichten afwijken van die uit het bestaande regime en die daardoor bijdragen aan het doorbreken van perverse koppelingen, zoals voor het Tuinbouwdeltaproject besproken in paragraaf 2.

De tweede laag betreft die van het *regime*. Systeeminnovaties houden per definitie in dat het regime geleidelijk aan transformeert. Een voorbeeld van een regime is de verzameling wetten en regels, ketenafspraken, kennisvoorraden enzovoort die zich rond de intensieve tuinbouw hebben gevormd en die aan de verdere ontwikkeling van die tuinbouw richting geven. Regimeverandering kan drie bronnen hebben: innovaties door spelers op regime-niveau (“meta-verandering,” zie Beck et al., 2003); initiatieven vanuit niches (zie boven); en trends in de derde laag.

De derde laag is wat genoemde auteurs aanduiden als het *landschap*: structuren en trends die het regime en de niches daarbinnen overstijgen. Voorbeelden zijn het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, de toetreding van nieuwe lidstaten tot de Europese Unie, veranderende consumentenvoorkeuren en veranderingen in het wereldhandelssysteem. Geels (2002) heeft, op basis van een studie naar historische transities, een reeks van patronen van wisselwerkingen tussen de drie lagen geïdentificeerd die kunnen leiden tot een transitie. De Procesinnovatie Tuinbouwdelta kan in beginsel uitgroeien tot een niche-project, vanwaaruit regimeveranderingen worden geëntameerd en dat wordt verbonden met grotere trends in de omgeving die als het ware de draaggolf voor verdere ontwikkeling kunnen vormen.

Een tweede theoretische stroming die hier interessant is, is die van planningtheorie, meer precies van die planningtheorie die uitgaat van de principiële beperkingen van planning: begrensde rationaliteit, beperkte informatie en de relatieve autonomie van maatschappelijke praktijken. Een prominente auteur uit deze traditie is Charles Lindblom (1959, 1979, vgl. Weiss en Woodhouse, 1992). Centraal bij Lindblom is de idee van incrementalistische planning via kleine, elkaar snel opvolgende stappen, ingebed in een proces van proefondervindelijk leren. Dat geldt niet alleen voor relatief beperkte beleidsaanpassingen, maar ook voor grote veranderingen (Lindblom, 1979), inclusief het realiseren van duurzame ontwikkeling (Lindblom, 1999). Hij stelt dat de principiële beperkingen aan planning verder betekenen dat beleid het best kan worden gericht op het beïnvloeden van de voorwaarden waaronder actoren handelen, en wel op een bescheiden manier. In concreto: niet op de schaal van een heel domein (bijvoorbeeld de landbouw), maar op die van bijvoorbeeld het Tuinbouwdeltaproject. Daarbij moet aan twee cruciale additionele voorwaarden worden voldaan (Grin, 2004, 2005):

- het project moet worden verbonden met soortgelijke projecten, en met bredere ontwikkelingen (op “landschapsniveau”);
- de instituties waarbinnen zo’n project zich afspeelt moeten niet als gegeven (exogeen) worden beschouwd, maar moeten als gevolg van het project (endogeen) geleidelijk aan worden getransformeerd. Anders gezegd: het project moet expliciet bijdragen aan, en profiteren van, het bestaande regime.

In één van de projecten van het Kennisnetwerk Systeeminnovaties (KSI-project III) worden inzichten uit deze en andere theoretische velden uitgewerkt tot richtlijnen voor verder-reikende lokale projecten. Het Tuinbouwdeltaproject kan van die exercitie profiteren en er, als proeftuin, aan bijdragen.

5. Implicaties voor het Tuinbouwdeltaproject

5.1. Inleiding

In het voorafgaande is duidelijk geworden dat in het Tuinbouwdeltaproject enerzijds, in de context van nieuwe partnerschappen, bestaande globaliseringsprocessen kunnen worden “gemoduleerd,” en dat anderzijds deze partnerschappen kunnen proberen hun innovaties te verbinden met deze processen, die dan als draaggolf voor verder reikende verandering kunnen fungeren. In de rest van deze paragraaf bespreken we achtereenvolgens hoe de drie concrete taken, die daartoe door zulke partnerschappen moeten worden opgepakt, kunnen worden ingevuld. Hoewel we deze taken daarbij van elkaar onderscheiden, zal duidelijk zijn dat ze in de praktijk sterk aan elkaar raken, en dus op elkaar anticiperen en reageren.

5.2. Het ontwerpen van de Tuinbouwdelta als een systeeminnovatief project

Tegen de achtergrond van het voorafgaande is in de definitiefase van een systeeminnovatief project van belang:

- probleemanalyse – voor welke problemen precies beoogt het project een oplossing te zijn?
- systeemanalyse – het opsporen van perverse, in het bestaande regime ingebedde, koppelingen en hun oorzaken in termen van bestaande institutionele factoren en patronen van handelen;
- het realiseren van activiteiten waarin deze perverse koppelingen worden doorbroken, en het vertalen daarvan in (ook) aanpassingen op regimeniveau;
- het verbinden van projectactiviteiten waarin dit wordt gerealiseerd met ontwikkelingen in het landschap.

In paragraaf 1 is een aantal problemen op hoofdlijnen geschetst, en zijn de relaties tussen deze problemen aangeduid. Het is belangrijk voor het verder ontwikkelen van het Tuinbouwdeltaproject om deze analyse in te vullen en aan te vullen op basis van kennis van een reeks deelaspecten. Andere position papers bieden daarvoor een goede basis; voor een volgende stap is nodig een intensieve uitwisseling tussen deskundigen met betrekking tot al deze deelaspecten enerzijds, en deskundigen op het gebied van transitie en systeeminnovaties anderzijds.

Om mogelijkheden voor een systeeminnovatie op het spoor te komen, moet worden verhelderd uit welke wisselwerkingen tussen processen een bepaalde perverse koppeling precies bestaat. Voorbeelden van zulke perverse koppelingen in de Nederlandse tuinbouw zijn besproken in paragraaf 2. Een gedegen manier om perverse koppelingen te analyseren is ontwikkeld onder de noemer “*Integrated Assessment*.” Belangrijke groepen die hier in Nederland ervaring mee hebben zijn het RIVM, de Universiteit Maastricht (ICIS) en de Erasmus Universiteit Rotterdam (Kenniscentrum Systeeminnovaties); en, in een wat andere traditie, het Instituut voor Milieu en Systeemanalyse te Amsterdam. Een grondige introductie van “*integrated assessment*” is te vinden in Rotmans en De Vries (1997) en in Rotmans (2003). Op

hoofdpijnen samengevat is de idee als volgt.

Het woord *integrated* verwijst naar het feit dat de ecologische, economische en sociale dimensies van een systeem integraal worden geanalyseerd. Belangrijke noties in deze traditie zijn voorraden en stromen. “Voorraden zijn maatschappelijke grootheden die slechts langzaam veranderen. [Het zijn] de bronnen waaruit onze samenleving put” (Rotmans, 2003: 25). Ze vertegenwoordigen dus maatschappelijke waarde. Voorbeelden zijn materialen, kennis, biodiversiteit, leefomgevingskwaliteit, volksgezondheid en bevolkingsopbouw. De status van een voorraad wordt bepaald door vier eigenschappen: hoeveelheid, kwaliteit, ruimtebeslag en functie. Voorraden veranderen door stromen, die veel meer een kortetermijnkarakter hebben.

Een omgeving (bijvoorbeeld een stuk platteland, met onderling samenhangende agrarische, natuur- en woonfuncties) kan “systemisch” worden geanalyseerd op basis van een inschatting van de voorraden en de stromen die veranderingen daarin creëren. Aldus kan een “balans” worden opgemaakt, een soort winst- en verliesrekening, waarop bovendien ook afwentelingsmechanismen zichtbaar worden. Duurzame ontwikkeling komt neer op een zorgvuldig beheer van voorraden, zonder onverantwoorde afwenteling. De beoordeling van voorraden en stromen is echter subjectief, en bovendien hebben (duurzame) ontwikkelingstrajecten allerlei risico’s en onzekerheden in zich. Het is daarom wenselijk duurzame ontwikkeling in te bedden in een interactief proces, waarin pluraliteit voldoende verzekerd is (Hischemöller en Hoppe, 1996; Grin et al., 1997: 26-29; Van Asselt, 2000; Van de Kerkhof, 2004). Partnerschappen dienen dus ingericht te worden als interactieve praktijken.

Als de perverse koppelingen, via welke (combinatie van) benadering ook, zijn vastgesteld, komt het erop aan creatieve manieren te vinden om deze te doorbreken c.q. om andere koppelingen tot stand te brengen. Vaak zal een analyse van de bestaande koppelingen al mogelijkheden daartoe suggereren. Een belangrijke kanttekening is daarbij echter wel op zijn plaats. Vaak hebben perverse koppelingen een grote mate van “vanzelfsprekendheid,” zoals de voorbeelden uit paragraaf 2 suggereren. Achter deze koppelingen gaan echter assumpties, routines en regels schuil die geenszins “objectief” zijn, maar zijn ontstaan als onderdeel van de modernisering van de landbouw, en die zijn ingebed in de instituties die deze modernisering hebben geproduceerd. Juist in het doorbreken van de perverse koppelingen is het systeeminnovatieve karakter van een project gelegen (Grin et al., 2004).

In het Tuinbouwdeltaproject zouden in de definitiefase deze inzichten (Rotmans, Grin) moeten worden toegepast om systeeminnovatieve aspecten te definiëren. Kennis van de ontwikkelingen en instituties in de tuinbouwsector (Verstegen) en van de relatie met globalisering (Van Seters) zijn daarbij cruciale inputs. De definitiefase zou daarmee de vorm krijgen van leerprocessen tussen betrokkenen (Grin et al., 1997).

5.3. Het op gang brengen van systeeminnovaties

Het identificeren van zulke systeeminnovatieve elementen is één ding, het daadwerkelijk zetten van stappen richting systeeminnovaties is een cruciale tweede stap. Het vormen van partnerschappen, in de in de paragraaf 3 besproken betekenis, kan daaraan een doorslaggevende bijdrage leveren. Bij het instellen en toerusten van zulke partnerschappen kan geleerd worden van een theoretisch geïnformeerde analyse van ervaringen elders met zulke partnerschappen.

De bevindingen van deze analyse kunnen vervolgens, samen met inzichten uit de

Tuinbouwdelta, leiden tot een format voor partnerschappen en voor de inrichting van leerprocessen. In empirisch opzicht kan gebruik worden gemaakt van ervaringen met deze methoden in andere transitieprojecten, zoals die door de onderzoekers uit KSI (met name door de Universiteit van Amsterdam) zijn gedocumenteerd.² Theorie en empirie vormen zo de basis voor transitie management van het Tuinbouwdeltaproject. Daarbij zal aandacht nodig zijn voor verschillende soorten activiteiten (Rotmans 2003):

- het ontwikkelen van langetermijn toekomstbeelden. Toekomstbeelden kunnen daaraan een belangrijke bijdrage leveren, doordat ze oriëntatie geven aan handelen waar bestaande instituties niet langer een adequate gids zijn; of zoals Dierkes et al. (1996) het zeggen: zulke toekomstbeelden kunnen fungeren als het “functioneel equivalent” van instituties;
- het ontwikkelen van doelstellingen;
- het verkennen van paden naar die doelstellingen en middelen om die te realiseren via backcasting (Weaver, 2000);
- het realiseren van een proces van proefondervindelijk leren en monitoren.

Het procesontwerp in het Tuinbouwdeltaproject kan worden gebaseerd op a) een grondige analyse van lessen uit partnerschappen (Van Seters); en b) ervaringen met transitieprojecten elders (Grin, Rotmans), die naar de tuinbouwsector kunnen worden vertaald op basis van kennis van inhoud en gedrag van actoren in deze sector (Verstegen). Wellicht kunnen meerdere opties voor zulke partnerschappen in dit project worden uitgeprobeerd en verder ontwikkeld.

5.4. Het bevorderen van verder reikende dynamiek

De ervaring leert dat het van belang is dat reeds in de projectdefinitiefase wordt nagegaan hoe het project dynamisch kan worden verankerd. In latere fasen komt het erop neer, meer concreet de mogelijkheden daarvoor te creëren en dit te monitoren.

Bij het eerste is een belangrijke input KSI-project III. Daarin wordt gewerkt aan een beter begrip van zulke dynamische verankering, op basis van diverse “bodies of literature” over en empirische bevindingen uit diverse domeinen. Daarnaast is als input uiteraard inzicht in globalisering (Van Seters) en in ontwikkelingen in de tuinbouwsector nodig. Daarin kan worden voorzien via de expertise van Verstegen (aangevuld met expertise bij andere thema’s in het project Tuinbouwdelta), alsmede van historici uit KSI als Verbong (TUE, Telos). Voor de monitoring moeten in een vroeg stadium goede afspraken worden gemaakt.

5.5. Inrichting van de hier voorgestelde bijdragen

We willen onze inbreng in het project tevens gebruiken om werkendeweg “tools” (“competentiekits”) te ontwikkelen, die ook in andere projecten van dienst zouden kunnen zijn. Deze competentiekits kunnen bovendien worden bijgesteld aan de hand van de in het project opgedane ervaringen. Schematisch gezegd zijn de opbrengsten

² Bijvoorbeeld Programmabureau Duurzame Technologische Ontwikkeling, Nederlands Instituut voor Duurzame Ontwikkeling, het InnovatieNetwerk Agrocluster en Groene Ruimte en de Integrale Inrichting Veluwerandmeren.

van de hier voorgestelde inbreng:

- theoretisch en empirisch gefundeerde adviezen aan het Tuinbouwdeltaproject;
- ontwikkeling van competentiekits;
- opdoen van ervaring met, en aanpassing van, deze competentiekits.

Het Tuinbouwdeltaproject kan daarmee als het ware als eerste zijn voordeel doen en tevens een bijdrage leveren aan verbetering van andere transitieprojecten.

Referenties

- Agnew, John en Stuart Corbridge (1995). *Mastering Space: Hegemony, Territory and International Political Economy*. Londen: Routledge.
- Amineh, Mehdi Parvizi en John Grin (2003). "Globalisation, States and Regionalization: Analysing Post-Cold War Security in the Mediterranean Region." In: Hans Günter Brauch, P.H. Liotta, Antonio Marquina, Paul F. Rogers en Mohammed El-Sayed Selim (red.), *Security and Environment in the Mediterranean: Conceptualising Security and Environmental Conflicts* (p. 267-276). Heidelberg: Springer Verlag.
- Arkesteijn-Beckers, Marleen (2005). "Innovatietempo om energiedoelen te halen is te laag." *Bloemenkrant* 20, nr. 1084., p. 3.
- Ashman, Darcy (2001). "Civil Society Collaboration with Business: Bringing Empowerment Back In," *World Development* 29, p. 1097-1113.
- Beck, Ulrich (1997). *The Re-Invention of Politics: Rethinking Modernity in the Global Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich (2000). *Was ist Globalisierung?* Frankfurt: Suhrkamp.
- Beck, Ulrich, Wolfgang Bonns en Christoph Lau (2003). "The Theory of Reflexive Modernisation: Problematic, Hypotheses and Research Programme." In: *Theory, Culture & Society* 20, no. 2, p. 1-33.
- Benner, Thorsten, Wolfgang H. Reinicke en Jan Martin Witte (2002). "Shaping Globalization: The Role of Global Public Policy Networks." In: Bertelsmann Foundation (red.), *Transparency: A Basis for Responsibility and Cooperation*. Gütersloh: Bertelsmann Foundation.
- Bos, Bram, Peter Groot Koerkamp en Karin Groenestein (2003). "A Novel Design Approach for Livestock Housing Based on Recursive Control – with Examples to Reduce Environmental Pollution." In: *Livestock Production Science* 84, p. 157-170.
- Castells, Manuel (1996). *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Commission on Global Governance (1995). *Our Global Neighborhood*. Oxford: Oxford University Press.
- Dierkes, Meinolf, Ute Hoffmann en Lutz Marz (1996). *Visions of Technology: Social and Institutional Factors Shaping the Development of New Technologies*. Frankfurt/New York: Campus Verlag/St.Martin's Press.
- Edwards, Michael (2004). *Civil Society*. Cambridge: Polity Press.
- Elkington, John (1997). *Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century Business*. Oxford: Capstone.
- Falk, Richard (1999). *Predatory Globalization: A Critique*. Cambridge: Polity Press.
- Folta, Timothy B. en Yoon-Suk Baik (2001). "The Evaluation of Hot Spots and Blind Spots in the U.S. Biotechnology Industry." Paper Krannert Graduate School of Management, Purdue University, West Lafayette, IN.
- Florini, Ann M. (red.) (2000). *The Third Force: The Rise of Transnational Civil Society*. Tokyo/Washington, DC: Center for International Exchange/Carnegie Endowment for International Peace.
- Geels, Frank W. (2002). *Understanding the Dynamics of Technological Transitions: A Co-Evolutionary and Socio-Technical Analysis*. Enschede: Twente University Press.
- Gibbons, Michael et al. (1994). *The New Production of Knowledge: The Dynamics of*

- Science and Research in Contemporary Societies*. Londen: Sage.
- Giddens, Anthony (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony (2003). *Runaway World: How Globalization is Reshaping our Lives*. New York: Routledge.
- Glasius, Marlies (2003). "Global Civil Society: Theories and Practices." In Paul van Seters et al., *Globalization and Its New Divides: Malcontents, Recipes, and Reform* (p. 193-207). Amsterdam: Dutch University Press.
- Googins, Bradley K. en Steven A. Rochlin (2000). "Creating the Partnership Society: Understanding the Rhetoric and Reality of Cross-Sectoral Partnerships." In: *Business and Society Review* 105, no. 1, p. 127-44.
- Gray, Barbara (1996). "Cross-Sectoral Partners: Collaborative Alliances among Business, Government and Communities." In: Chris Huxham (red.), *Creating Collaborative Advantage*. Londen: Sage.
- Grin, John, Henk van de Graaf en Philip Vergragt (2003). "Een derde generatie milieubeleid: Een sociologisch perspectief en een beleidswetenschappelijk programma." In: *Beleidswetenschap* 17, nr. 1, p. 51-72.
- Grin, John (2004). *De politiek van omwenteling met beleid*. Amsterdam: Vossiuspers.
- Grin, John, Francisca Felix, Bram Bos en Sierk Spoelstra (2004). "Practices for Reflexive Design: Lessons from a Dutch Programme on Sustainable Agriculture." In: *Int. J. Foresight and Innovation Policy* 1, no. 1-2, p. 126-149.
- Grin, John (2005). "Reflexive Modernization as a Governance Issue - Or: Designing and Shaping Re-Structuration." To appear in: Jan-Peter Voß, Dierk Bauknecht en René Kemp (red.), *Reflexive Governance for Sustainable Development*. Cheltenham: Edward Elgar (in press).
- Held, David et al. (1999). *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*. Cambridge: Polity Press.
- Hemmatti, Minu, met Felix Dodds, Jasmin Enayati en Jan McHarry (2002). *Multi-Stakeholder Processes for Governance and Sustainability: Beyond Deadlock and Conflict*. Londen: Earthscan.
- ICIS (1999). "Een denkmodel van kapitaalsvormen, voorraden en stromen." ICIS-Working Paper D-003. Maastricht: ICIS.
- Johnson, Diane J. (2002). *The Cosmology of Cross-Sector Organizational Collaboration: An Examination of Private, Public and Third Sector Organizations Engaging in Community Problem-Solving*. Boston: Tufts University Press.
- Keck, Margaret E. en Kathryn Sikkink (1998). *Activists beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Kemp, René, Johan Schot en Remco Hoogma (1998). "Regime Shifts to Sustainability through the Process of Niche Formation: The Approach of Strategic Niche Management." In: *Technology Analysis and Strategic Management* 10, no. 2, p. 175-195.
- Keohane, Robert O. en Joseph S. Nye Jr. (2000). "Introduction." In: Joseph S. Nye Jr. en John D. Donahue (red.), *Governance in a Globalizing World* (p. 1-41). Washington, D.C.: Brookings Institution Press.
- Kjaer, Louise (red.) (2003). *Local Partnerships in Europe: An Action Research Project*. Copenhagen: The Copenhagen Centre.
- LEB (2000). Silvis, H.J. en C. van Bruchem, (red). "Landbouw-Economisch Bericht 2000." Periodieke Rapportage 1-00. Den Haag: LEI.
- Lindblom, Charles E. (1959). "The Science of "Muddling Through"." In: *Public*

- Administration Review* 39, p. 79-88.
- Lindblom, Charles E. (1979). "Still Muddling, Not Yet Through." In: *Public Administration Review* 59, p. 517-526.
- Lindblom, Charles E. (1999). "A Century of Planning." In: Michael Kenny en James Meadowcroft (red.), *Planning Sustainability* (p. 39- 65). Londen & New York: Routledge.
- LNV (2004). *Beleidskader Toezicht op controle (Toezicht op Toezicht)*. Den Haag: Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, concept 21-10-2004.
- Loeber, Anne (2003). *Inbreken in het gangbare*. Leeuwarden: NIDO.
- Lubbers, Ruud (2000). "Primary Globalisation, Secondary Globalisation , and the Sustainable Development Paradigm: Opposing Forces in the 21th Century." In: Wil Derkse et al. (red.), *In Quest of Humanity in a Globalising World* (p. 15-36). Leende: Damon.
- Luijt, J., F.R. Veeneklaas, J.W. van der Schans en G.S. Venema (2003). "Ontvlechting van de productiewaarde en optiewaarde van landbouwgronden." Rapport 4.03.01. Den Haag: LEI.
- MDW (2003). "Ruimte voor vernieuwend ondernemerschap in de landbouw." Eindrapportage MDW-werkgroep 03-ME-13. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken.
- Naert, Philippe en Bruno Coppieters (red.) (2000). *Globalisering: Zegen en vloek*. Tielt: Lannoo.
- Nederveen Pieterse, Jan (1995). "Globalization as Hybridization." In: Mike Featherstone et al. (red.), *Global Modernities* (p. 45-68). Londen: Sage.
- (2004). *Globalization or Empire?* New York: Routledge.
- Nelson, Jane en Simon Zadek (2000). *Partnership Alchemy: New Social Partnerships in Europe*. Copenhagen: The Copenhagen Centre.
- Nickerson, Cynthia J. en Lori Lynch (2001). "The Effect of Farmland Preservation Programs on Farmland Prices." In: *American Journal of Agricultural Economics* 83, no.2, p. 341-351.
- Oldenziel, Joris, m.m.v. Isabelle van Notten en Ineke Zeldenrust (2003). *Ervaringen met multi-stakeholder initiatieven*. Amsterdam: SOMO.
- Opschoor, Hans (2003). "Sustainability: A Robust Bridge over Intertemporal Societal Divides?" In: Paul van Seters et al., *Globalization and Its New Divides: Malcontents, Recipes, and Reform* (p. 81-99). Amsterdam: Dutch University Press.
- O'Tuathail, Gearóid (1999). "Understanding Critical Geopolitics: Geopolitics and Risk Security." In: *The Journal of Strategic Studies* 22, no. 2-3, p. 107-124.
- Porter, Michael (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press.
- Projectteam Nationale Strategie voor Duurzame Ontwikkeling (2002). *Nationale Strategie voor Duurzame Ontwikkeling: Verkenning van het rijksoverheidbeleid*. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- Reinicke, Wolfgang (1998), *Global Public Policy: Governing without Government?* Washington, DC: Brookings Institution Press.
- Reinicke, Wolfgang H. en Francis Deng, met Jan Martin Witte, Thorsten Benner, Beth Whitaker en John Gershman (2000). *Critical Choices: The United Nations, Networks, and the Future of Global Governance*. Ottawa: International Development Research Centre.
- Rip, Arie en René Kemp (1998). "Technological Change." In: Steve Rayner en

- Elizabeth L. Malone (red.), *Human Choice and Climate Change* (p. 327-399). Columbus, OH: Batelle Press.
- Rischar, Jean François (2002). *High Noon: Twenty Global Problems, Twenty Years to Solve Them*. New York: Basic Books.
- RIVM (2004). *Kwaliteit en toekomst: Verkenning van duurzaamheid*. Bilthoven/Den Haag: RIVM/Sdu uitgevers.
- Rotmans, Jan, Jasper Grosskurth, Marjolein van Asselt en Derk Loorbach (2001). "Duurzame ontwikkeling: Van concept naar uitvoering." Maastricht: ICIS.
- Rotmans, Jan, René Kemp en Marjolein van Asselt (2001). "More Evolution than Revolution: Transition Management in Public Policy." In: *Foresight* 3, no. 1, p. 15-31.
- Rotmans, Jan (2003). *Transitiemanagement: Sleutel voor een duurzame samenleving*. Assen: Van Gorcum.
- Ruggie, John Gerard (1998). *Constructing the World Polity: Essays on International Institutionalisation*. Londen: Routledge.
- Ruzza, Carlo (2004). *Europe and Civil Society: Movement Coalitions and European Governance*. Manchester: Manchester University Press.
- SER (2000). *De winst van waarden*. Den Haag: SER.
- Telos (2002). "De Duurzaamheidsbalans van Noord-Brabant 2001: De Verantwoording." Tilburg: Telos.
- Updegrove, Andrew (1995). "Standard Setting and Consortium Structures." In: *StandardView* 3, p. 143-147.
- UN (2002). Meer informatie over WSSD-partnerschappen is te vinden via de website: www.johannesburgsummit.org/html/sustainable_dev/sustainable_dev.html.
- Van Ardenne, Agnes A.M. (2003). "Actieprogramma Duurzame Ontwikkeling: Duurzame Daadkracht, Module 1: De internationale strategie." Beleidsdocument van de Nederlandse overheid inzake de doelstellingen met betrekking tot duurzame ontwikkeling. Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken.
- Van Asselt, Marjolein (2000). *Perspectives on Uncertainty and Risk: The PRIMA Approach*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Van de Kerkhof, Marleen (2004). *Debating Climate Change: A study of Stakeholder Participation in Integrated Assessment of Long-term Climate Policy in the Netherlands*. Utrecht: Lemma.
- Van der Knijff, A., J. Benninga en C. Reijnders (2004). "Energie in de glastuinbouw van Nederland: Ontwikkelingen in de sector en op de bedrijven." LEI-rapport 3.04.13. Den Haag: LEI.
- Van Dijk, G., L.F.M. Klep en A.J. Merx (1999). *De corrosie van een ijzeren driehoek: Over de omslag rond de landbouw*. Assen: Van Gorcum.
- Van Tulder, Rob en Alex de Zwart (2003). *Reputaties op het spel: Maatschappelijk verantwoord ondernemen in een onderhandelingsamenleving*. Utrecht: Het Spectrum.
- Verstegen, J.A.A.M., S. Goddijn, N. Aarts, S. Sijtsema, C. Wolf, I. van der Lans en G. Tacken (2004). "De perceptie van burgers t.a.v. schaalvergroting en duurzame landbouw." LEI-working paper. Den Haag: LEI.
- Von Thünen, Johann Heinrich (1826-1867). *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*. Volumes I, II en III. Hamburg.
- VROM (2002). "Nationale Strategie voor Duurzame Ontwikkeling: Verkenning van het Rijksoverheidsbeleid." Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.

- Vijverberg, A.J. (1996). *Glastuinbouw in ontwikkeling: Beschouwingen over de sector en de beïnvloeding ervan door de wetenschap*. Wageningen: Landbouwniversiteit Wageningen.
- Waddell, Steve en L. David Brown (1997). "Fostering Intersectoral Partnering: A Guide to Promoting Cooperation among Government, Business and Civil Society Actors." *IDR Reports* 13, no. 3. Boston: IDR.
- Waddell, Steve (2003). "Global Action Networks: A Global Invention Helping Business Make Globalisation Work for All." In: *Journal of Corporate Citizenship* 12, p. 27–42.
- Waddock, Sandra (1991). "A Typology of Social Partnership Organizations." In: *Administration & Society* 22, no. 4, p. 17-23.
- Waters, Malcolm (2001). *Globalization*. New York: Routledge.
- WCED (1987). *Our Common Future*. New York: Oxford University Press.
- Weaver, Paul, Leo Jansen, Geert van Grootveld, Egbert van Spiegel en Philip Vergragt (2000). *Sustainable Technology Development*. Sheffield: Greenleaf Publishing.
- Weiss, Andrew en Edward Woodhouse (1992). "Reframing Incrementalism: A Constructive Response to the Critics." In: *Policy Sciences* 25, p. 255-273.
- Zadek, Simon (2004). "Civil Partnerships, Governance and the UN." Background Paper for the Secretary-General's Panel of Eminent Persons on Civil Society and UN Relationships, Draft V1.5, February 2004. Londen: AccountAbility.
- Zoeteman, Kees (2002). *Globalisation and Sustainability: On Governance and the Power(lessness) of the Nation State*. Tilburg: Tilburg University.